

УДК 7.011.22:304.444

orcid.org/0000-0002-4716-6011; doi: <http://dx.doi.org/10.30970/vas.20.2019.10636>

СЕМІОСФЕРА КУЛЬТУРИ ШЛЯХЕТСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА ТА ЇЇ ДИНАМІКА НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Людмила БЕЛІНСЬКА

*Львівський національний університету імені Івана Франка,
кафедра філософії мистецтв,
вул. Валова, 18, Львів, Україна, 79005,
тел. : +380677005939; e-mail: ludmyla.belinska@gmail.com*

У статті йдеться про семіосферу культури, яку запропонував відомий культуролог та філософ Юрій Лотман. У своїх працях він розробив концепцію семіосфери культури, умови змін та динаміки її семіотичних меж. Семіосфера культури притаманна різноманітним колективним групам, класам, фракціям, в тому числі й шляхті, яка на зламі ХІХ – початку ХХ ст. переживала низку змін і перетворень. У цей період мембрана шляхетської культури була чутливою та гнучкою: взаємовпливала на формування етосу бюргерської культури та культури інтелігенції, міняючи свої семіотичні кордони. Головні функції семіотичної межі (відокремлювати, охороняти, зберігати) ослабли, бо станова закостенілість та заскорузлість в нових модерних обставинах приречла б шляхетську культуру на загибель. Натомість посилювалася функція – поєднувати, виявляти подібне і неподібне, створювати нові ідеї, тексти та мови з іншими колективними групами, близькими за етосом та цінностями. Шляхетське середовище з урбанізацією, розвитком інших модернізаційних процесів вийшло із століттями “закритої” системи, стало більш еластичним щодо інших наближених верств суспільства, зокрема заможного бюргерства у Західній Європі. Натомість у Східній Галичині шляхта, зокрема руського походження, трансформувалася у греко-католицьке духовенство, яке в наступних поколіннях виховало національно свідому світську українську інтелігенцію. У суспільно-громадських трансформаціях кінця ХІХ – початку ХХ ст. шляхетство як стан зникло, його титули та привілеї офіційно скасували, однак базові чинники його етосу стали складовою семіосфери культури бюргерства, духовенства та інтелігенції. Оскільки культура розвивається з певним інерційним запасом міцності, українська інтелігенція довгий час впродовж ХХ ст. користувалася культурним капіталом, почуттям обов’язку, відповідальності, самопожертви, привитими їй попередниками. Перегляд ставлення до українського шляхетства як духовної еліти в Україні означає зміну національної історіографії та парадигми культурної пам’яті.

Ключові слова: семіосфера, культура, шляхта, динаміка, трансформація.

Постановка проблеми. Проблему семіосфери культури запропонував відомий культуролог, філософ Юрій Лотман. У своїх працях він розробив концепцію семіосфери культури, визначив її семіотичні межі[5, 250]. Семіосферу культури утворюють різноманітні колективні групи, класи, фракції, в тому числі й шляхетський стан, який на зламі ХІХ – початку ХХ ст. переживав низку змін

і перетворень[11]. У цей період мембрана шляхетської культури була чутливою та гнучкою: впливала на формування етосу міщанської культури та культури інтелігенції, змінювала свої семіотичні межі. Первинна функція семіотичної межі (відокремлювати, зберігати, охороняти) ослабла, бо станова закостенілість та заскорузлість в нових модерних обставинах приречла б шляхетську культуру на загибель. Натомість посилювалася функція – поєднувати, виявляти подібне і неподібне, створювати нові ідеї, тексти та мови з іншими колективними групами, близькими за етосом та цінностями. Шляхта змінила свою політику шлюбів, впускає до свого кола представників заможного міщанства, купецтва. Завдяки такій “композиції еліт” зберегла можливість залишитися елітою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Медіа ще на початку XIX ст. зверталися до габітусу і семантики шляхти, не лише її презентували, але й підкреслювали роль останньої у культурних процесах. Однак вже у XX ст. в Європі до 1990-х років європейську шляхту, долю старої еліти, її участь у становленні сучасного європейського суспільства досліджували порівняно мало. Несправедлива відсутність зацікавлення цією тематикою має своє пояснення, зокрема, поширення марксистської ідеології. Вихованій, освіченій прошарок, що влився у бюргерство та інтелігенцію, приніс у їхній етос культурний капітал, надовго залишився у затінку наукових інтересів. Однак після 1990-х років зацікавлення шляхетською тематикою переживає своєрідний “бум”. В останні десятиліття зацікавлення культурою, повсякденням, мистецькими практиками шляхетських кіл зросли, в тому числі й серед українців.

Для українських істориків, культурознавців звернення до теми шляхти, як духовної еліти, означає зміну національної історіографії та парадигми культурної пам’яті. Адже довгий час досліджували княжу чи козацьку верхівку, шляхту ж розглядали як зрадників народу. Народницька історіографія позбавила українство потужного культурного пласту, акцентуючи виключно на народному домінуванні. На сьогоднішній день роль шляхти в культурі, історії трактується по-новому. Це свідчить про новітнє “розкодування”, “прочитання” шляхти у культурному процесі та високій культурі загалом, про зацікавлення культурними знаннями, повсякденністю нобілітету. Етос, походження, ментальність, склад, етнічні, культурні, релігійні звичаї шляхти досліджують сьогодні Н. Яковенко, І. Смуток, Л. Сливка, Ю. Зазуляк, звертаючись до праць В. Липинського, М. Голубця та ін. Доцільна необхідність дослідити позицію шляхти під час важливіших елітно-історичних зламів, пов’язаних з ними трансформація, досвідом втрати і реакцією на це.

Метою статті є показати яким чином під впливом зовнішніх обставин та внутрішньої необхідності змінилися семіотичні межі шляхетської культури у Східній Галичині на початку XX ст., підкреслити її когерентність у ментальності інших соціальних верств українців.

Виклад основного матеріалу дослідження. У домодерних суспільствах Європи шляхта складала елітарну верству. Шляхетські кола Європи впродовж століть на основі лицарського етосу сформували (над)національну культуру, систему цінностей, досягли низки привілеїв, які репрезентували їх як еліту суспільства. Засобами культурної та комунікативної пам’яті виховали міжпоколінневу когерентну родинну свідомість, самоповагу, власну семіосферу. Завдяки особистій свободі, можливості займатися інтелектуальним розвитком, освіті, культурним

практикам, вихованню, манерам поведінки шляхта відрізнялася від інших верств станового суспільства. Як лицарська культура трансформувалася у шляхетську, так, у свою чергу, та перейшла у культуру інших соціально наближених суспільних верств – міщанства та інтелігенції[6].

У вихованні нобілітет наголошував на особливих родинних традиціях, що підносило самоусвідомлення шляхти як носіїв фамільної честі, яку наступні покоління зобов'язувалися зберегти. Успішна тяглість генеалогії, вимога примноження шляхетської слави сприяли усвідомленню обов'язку щодо роду. Візуалізація шляхетського самопочуття була медіальною та матеріальною: різноманітні хроніки, геральдичні твори сприяли демонстрації родинної честі. Окремо пишно демонстрували поховання предків у патрональній церкві чи гробівці-пам'ятнику, що сприяло піднесенню станового статусу[10]. Пишна поховальна культура, багата обрядовість, репрезентативність підносила статус роду для Себе, Іншого і Чужого. Для внутрішнього, родинного кола спостереження свого прізвища на плитах померлих предків і живих нащадків давало відчуття з'єднувальної ланки єдиного родинного ланцюга, сім'юсфери, яка впродовж століть не мала права розірватися. Культурним феноменом та родинною цінністю вважалися тестаменти, що слугують, як біографічним джерелом, так і свідченням економічного капіталу.

Українська нація також мала численний шляхетський сегмент і його виплекану культуру, що з середньовічних часів розвивалася у європейському соціокультурному просторі. Ментальні риси європейського нобілітету були притаманні й галицькій шляхті греко-католицького обряду, зокрема, християнська культура. Беззаперечний авторитет Бога трансформувався на родинному рівні у авторитет батька – голови роду. В родині змалку навчали шанобливому ставленню до свого стану, старших, правилам звертання, обов'язковим елементам освіти та мистецтва. Процес виховання і передачі коду шляхетського середовища, вміння відчитати знаки і символи свого стану, щоб комфортно почуватися серед своїх, прививався у шляхетському домі, який асоціювався з поняттям роду і родини. Сенека вважав, що першою Батьківщиною Людини є Космос, а другою – середовище, у якому ти народився[7]. Для кожного рідний край, рідний дім є священними. Для шляхетського стану маєток означав значно більше, ніж для інших, був місцем пам'яті, когерентності поколінь. Галерея фамільних портретів додавала відчуття зв'язку між минулим, теперішнім і майбутнім. Шляхетська садиба прикрашалася родовими гербами, які сформувалися ще під час середньовічних битв і подвигів. Підтримка пам'яті про предків, її репрезентація для шляхти була умовою існування та привілеїв, серед яких домінуючою була особиста воля.

Крім вертикалі, яка демонструвала тяглість поколінь, що об'єднувала і мертвих, і живих, і ненароджених існувала горизонтальна сім'юсфера шляхетського дому. Вона включала всіх мешканців маєтку: господаря, його родину, слуг з сім'ями, управителя, гувернанта або вчителя молодшого покоління. "Стовпом" родинного маєтку був власник – батько. Віра в єдиного Бога сприяла тому, що образ батька – глави дому – наслідувався за образом глави християнського світу. Авторитет батька, його особа для домашніх прирівнювалися до Бога, слово – беззаперечне, а виконання наказу обов'язкове. Попри почуття підпорядкування виховувалося почуття пошани, як і до матері.

На початку ХХ ст. галицька шляхта проживала у домі, типовому для регіональної традиційної культури. Однак до середини ХХ ст. від селянських осель відрізнявся

ганком, наявністю садочка або квітника, що було відгомонам аристократичних садів при палацах. Щодо одягу, то шляхтянки, працюючи на землі, одягали плетені рукавички, їхній стиль відрізнявся від народного. Шляхтич дбайливо ставився до елементу гардеробу – камізельки. У шляхетському домі жили за встановленим порядком, дотримувалися чітких ритуалів та традицій, спільно відвідували храм, родинні гробівці, займалися благодійністю, спонсоруючи церковні установи.

Наприкінці XIX ст. устрій шляхетського життя змінюється під впливом модернізаційних змін. Вони спонукали до зростання ваги освіти, яку прагнули здобути й інші верстви. Вихідці з шляхетських родин греко-католицької конфесії реалізовували свій потенціал на священницькій ниві. Греко-католицьке духовенство Східної Галичини стало спадкоємцем шляхетського стану української нації, зберігаючи європейську ментальність, систему аксіологічних цінностей стану (почуття обов'язку, відповідальності, гідності, родинної когерентності, освіти та виховання) навіть після офіційного скасування шляхетства[2, 196]. Права шляхти повільно обмежувалися, особливо при втраті легітимаційних документів, а статус “слуги Христа” став більш престижним, ніж шляхетство. У Східній Галичині дрібна шляхта руського обряду переважно скеровувала своїх дітей на навчання до Львівської греко-католицької духовної семінарії, рідше до Відня у “Барбареум”, де навчалися майбутні українські parroхи. Культура галицької шляхти греко-католицького обряду, яка асоціювала себе з українською нацією, трансформувалися у духовенство, яке на початку XX ст. кількісно і якісно стало проводом українського селянства Східної Галичини. Наступне покоління галицьких українців склало основу освіченої, соціально відповідальної інтелігенції. Знання традиційної культури, здобуті високі студії, духовні ідеали та виховання “з дому” у священничих родинях сформували світську українську інтелігенцію. Вона стала проводом, елітою новостворюваної модерної нації. Українська інтелігенція не акцентувала на шляхетському походженні, щоб у народі її не асоціювали з польською нацією, зберігши “за замовчуванням” основи шляхетської культури.

Здобути освіту, економічну незалежність, самостійність від роду, розвинути літературні таланти, розірвати мембрану шляхетських устоїв прагнули й доньки шляхтичів-священників. Сидора Навроцька (під псевдонімом Ародиса) писала до Івана Франка, посилаючи йому перші оповідання, які від подав до альманаху “Перший вінок”, що хотіла б вийти за межі домашнього кола і заробляти самостійно на життя[4].

Ю. Лотман зазначає, що мембрана сім'ї, яка відділяє її від позасім'їтичної реальності є еластичною[5, 250]. Шляхетське середовище змінювалося, виникала потреба працювати і заробляти самим. В замкнутий простір шляхетської культури проникали ззовні елементи іншого світу, які вносили у неї динаміку, трансформацію простору, одночасно піддаючись впливу самої шляхетської культури і її канонам. Семіотичний простір творить нові пласти культури. Цей вічний рух постійно утворює різноманіття, яке живиться відкритою позасім'їтичною системою.

Композиція шляхетського і позашляхетського світів, вплив економічних проблем на шляхту не створили хаосу, оскільки на сторожі стояв традиційний шляхетський етос. Взаємовплив і взаємообмін всередині сім'їтичної культури з позасім'їтичною сферою утворює багатий резервуар змін. Шляхтянка Сидора Навроцька вийшла заміж за випускника Львівської духовної семінарії селянського походження Івана Паліва і дала українській нації діячів Визвольних змагань Омеляна Паліва, Дмитра

Палііва, Василя Палііва, відому пластунку-виховницю Цюпу Паліів, іменем якої у Торонто названі українські садочки і школа[1].

Шлюбна політика шляхетського стану у європейських містах змінилася ще у XVIII ст., більш терпимо сприймали шлюби родової шляхти з багатими буржуа. В Галичині, де у XIX ст. відбувся економічний спад, також не так категорично розглядали партію нешляхетського походження. Прикладом служить 20-річна шляхтянка Марія Кульчицька, яка вийшла заміж за 57-річного вдівця Якова Франка, цей союз дав українцям Івана Франка[3, 78].

Міцні традиційні устої сім'ї шляхетського дому трансформуються. Взаємовплив різних замкнених систем є одним з джерел культурного взаємозбагачення. При взаємопроникненні шляхетської і бюргерської сім'ї культур у Європі відбувався вибух, з позитивними наслідками для обох систем. Після певного протистояння і порозуміння, культурного обміну у Західній Європі відбулася композиція еліт, що сприяла згодом побудові громадянського суспільства. На початку XX ст., не зважаючи на втрату привілеїв, заборону шляхетства як стану, відміну титулів, шляхетські родини інтегрувалися у бюргерське життя суспільства, зайнявши провідні позиції в управлінні, політиці, дипломатії.

У Східній Галичині переважала дрібна шляхта, яка урбанізовувалася, здобувала освіту, виховувала національну (само)свідомість. Першим культурним вибухом була поява патріотичного греко-католицького духовенства, яке по селах підносило національний дух українців, наступним культурно-освітнім вибухом – поява покоління світської інтелігенції, яка дбала про створення української культури і держави, навіть перебуваючи у різних державних організаціях. Кращі шляхетські риси – почуття обов'язку, гідності, відповідальності транспортувалися на благо служіння не роду, а народу.

Висновки. Представники руської шляхти Галичини належали до сім'ї шляхетської культури. Вони слугували містком між Західною та Східною Європою, європейською та українською ментальністю, сільською та міською культурою, усною та письмовою традицією, були символом потужного культурного, соціального, символічного капіталу і оптимістичної моделі культурної пам'яті.

В межах Австро-Угорської імперії наприкінці XIX ст. українська дрібна шляхта пережила ті ж процеси, що й європейська шляхта, з якою створювала спільну сім'їтичну культуру. Модернізаційні процеси змусили руську шляхту трансформуватися у греко-католицьке духовенство. Шляхетська верства у модерну епоху виконала духовну місію через передачу кращих якостей (відповідальності, почуття обов'язку, моралі, гідності, правди і справедливості) іншим спільнотам, в першу чергу – інтелігенції. Гасло “шляхетство зобов'язує” не втратило актуальності у XXI століттях. Для країн, у яких нація, а особлива її еліта, свідомо морально і фізично знищувалися, важливо пізнати ментальні основи своєї кращої складової частини. Усвідомлення того, що український народ не лише “селянського покрою”, а має у своїй ментальності шляхетний дух, необхідне для самоствердження української модерної нації сьогодні.

Ігнорування шляхетського стану українським етносом відбувалося через слабкі соціальні інстинкти підпорядкування та визнання авторитетів, особливо з наближеного середовища, що компенсовувалося вшануванням загиблих, у посмертних комеморативних практиках, культі героїв[8]. Це підсилювало переконання антиукраїнських сил про зрадницьку позицію шляхетства,

що унеможливило національне і соціальне визволення. Замовчування націєформуючої, культуротворчої та державницької ролі шляхетських верств спровокувало імідж української нації як виключно селянської. Зміна національної парадигми культурної пам'яті доводить, що українці – не лише нащадки козаків, а й шляхетської культури, яка маркована у кодексі ментальних особливостей виховання.

Список використаної літератури

1. Белінська Л. Експлікація родинної традиції у громадянському просторі Галичини. Львів, 2012, 375 с.
2. Делятинський Р., Сливка Л. До питання про шляхетське походження окремих священничих родин (на прикладі Станіславівської єпархії УГКЦ) // Науковий вісник ІФБУ “Добрий Пастир”: Зб. наук. праць. Вип. 7. Богослов'я. 2015. С.196-210.
3. Іван Франко у спогадах сучасників. Львів, 1956. 529 с.
4. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Відділ рукописів, Спр. 1608. П.683.
5. Лотман Ю. М. Семиосфера. – С.-Петербург: “Искусство СПб”, 2000. 704 с.
6. Оссовская М. Рыцарь и буржуа. Исследования по истории морали. М.: Прогресс, 1987. 528 с.
7. Сенека Л. А. Моральні листи до Луцилія / Л. А. Сенека; [пер. з латин., передм. А. Содомори]. – К.: Основи, 1995. – 603 с.
8. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / упоряд. М. Шафовал. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К.: Знання, 2006. – 344 с.
9. Mayer A. Adelsmacht und Bürgertum. Die Krise der europäischen Gesellschaft. 1848-1914. München, 1984, S. 10–12.
10. Oexle O. Memoria als Kultur. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1995. 121 S.
11. Reif H. Adel im 19. und 20. Jahrhundert. Reihe “Elitenwandel in der Moderne” / H. Reif. – München: Oldenbourg, 2012. – 182 S.

References

1. Belinska L. Eksplikatsiia rodynnoi tradytsii u hromadianskomu prostori Halychyny. Lviv, 2012, 375 s.
2. Deliatynskiy R., Slyvka L. Do pytannia pro shliakhetske pokhodzhennia okremykh sviashchenychykh rodyn (na prykladi Stanislavivskoi yeparkhii UHKTs) // Naukoviy visnyk IFBU “Dobryi Pastyr”: Zb. nauk. prats. Vyp. 7. Bohoslovia. 2015. S.196-210.
3. Ivan Franko u spohadakh suchasnykiv. Lviv, 1956. 529 s.
4. Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy, Viddil rukopysiv, Spr. 1608. P.683.
5. Lotman Yu. Semyosfera. S.-Peterburh: “Yskusstvo–SPB”, 2000. – 704 s.
6. Ossovskaiia M. Rytsar y burzhua. Yssledovaniya po ystoryy moraly. M.: Prohress, 1987. 528 s.
7. Seneka L. A. Moralni lysty do Lutsyliia [per. z latyn., peredm. A. Sodomory]. – K.: Osnovy, 1995. – 603 s.
8. Yaniv V. Narisy do istorii ukrainskoi etnopsykhoholii / uporiad. M. Shafoval. – 2-he vyd., pererobl. i dopov. – K. : Znannia, 2006. – 344 s.

9. Mayer A. Adelsmacht und Bürgertum. Die Krise der europäischen Gesellschaft. 1848-1914. München, 1984, S. 10–12.

10. Oexle O. Memoria als Kultur. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1995. 121 S.

11. Reif H. Adel im 19. und 20. Jahrhundert. Reihe “Elitenwandel in der Moderne” / H. Reif. – München : Oldenbourg, 2012. – 182 S.

Стаття надійшла до редколегії 14.08.2019.

Прийнята до друку 25.09.2019.

SEMIOSPHERE OF CULTURE OF GENTRY’S ENVIRONMENT AND ITS DYNAMICS IN THE EARLY XX CENTURY

Lyudmyla BELINSKA

Ivan Franko National University of Lviv,

Department of Philosophy of Art,

18, Valova Str., Lviv, Ukraine, 79008,

phone: +380677005939; e-mail: ludmyla.belinska@gmail.com

This article is about the semiosphere of culture, which was determined by the famous cultural scholar and philosopher Yuriy Lotman. In his works he developed the concept of the semiosphere of culture, conditions of transformation and dynamics of its semiotic borders. Semiosphere of culture is inherent among different team groups, classes, fractions (gentry is included), which at the turn of the XIX - early XX century experienced a number of changes and transformations. During this period the membrane of gentry’s culture was flexible and sensitive: it interacted and affected the formation of ethos of the bourgeoisie’s and the intelligentsia’s culture, changing its semiotic borders. The main functions of the semiotic border (to separate, to guard and to preserve) have been weakened, because the growing ossification and the hardness in the new modern circumstances would have doomed the gentry’s culture to destruction. In return, the function was to detach, to detect similar and non-similar features, to create new ideas, texts and languages with the other team groups that are close in the footsteps and values. Gentry’s environment due to the process of urbanization and modernization dropped out from the “closed-system” centuries, has become more elastic to the other layers of society, in particular, to the wealthy bourgeoisie in the Western Europe. In Galicia, the gentry of Russian origin were transformed into the Greek Catholic clergy, which brought up a nationally conscious secular Ukrainian intelligentsia during the following generations. Because of the social transformations of the late XIX – early XX centuries, gentry disappeared, its titles and privileges were officially abolished, but the basic factors of its ethos became a part of the semiosphere of the burghers, clergy and intellectuals. Since culture develops with a certain inertial margin of strength, Ukrainian intelligentsia for a long time during the twentieth century enjoyed a cultural capital and a sense of duty, responsibility and self-sacrifice, taught by its predecessors. The revision of the attitude to the Ukrainian gentry as spiritual elite in Ukraine means a change in the national historiography and paradigm of cultural memory.

Keywords: semiosphere, culture, gentry, dynamics, transformation.